



Lezing van Prof. Dr. Joaquín Navarro-Valls op zaterdag 25 oktober 2008 te Moergestel.

Pausschap en moderniteit; Johannes Paulus II - Benedictus XVI

Een synthese proberen te maken van een zo dynamisch en complex Pausschap als dat van Johannes Paulus II is altijd een gewaagde onderneming. Bij deze gelegenheid zal ik mij concentreren op drie aspecten, die essentieel zijn om de dialectiek van zijn Pontificaat met de moderniteit te begrijpen.

Deze drie aspecten zijn: 1) het weer opbouwen van een gemeenschappelijk referentiekader 2) het geloof sociaal zichtbaar maken en 3) de actualisering van de historische instelling van het pausschap.

Tegenwoordig is een van de grootste moeilijkheden bij het overdragen en het overbrengen van waarden, vooral religieuze en transcendente waarden, het verdwijnen van een gemeenschappelijk referentiekader. Referentiekaders bieden de context waarbinnen de woorden die wij gewoonlijk gebruiken, hun plaats, positie en betekenis hebben. Wij zijn verstaanbaar als we spreken omdat de woorden die wij gewoonlijk gebruiken, een plaats innemen in een kader van referenties, dat gedeeld wordt door een gemeenschap binnen een bepaalde historische en culturele context. Concepten zoals menselijke natuur, ziel, moreel bewustzijn, gebed, God, eeuwig leven, evenals aanverwante begrippen, zoals gezin, menselijke liefde, seksualiteit enz. hadden in andere tijden- ten minste in landen met een christelijke traditie- een betekenis die begrijpelijk was voor de meerderheid van de mensen, omdat zij een deel waren van het gemeenschappelijk referentiekader.

Eeuwenlang bestond er duidelijkheid over de inhoud van deze begrippen in dat deel van de wereld dat het christelijk westen genoemd werd. De kunst, de geschiedenis, de literatuur van die eeuwen bevestigden dat. Als men sprak over God, dan wist iedereen over wie men het had. Hetzelfde deed zich voor als men sprak over geweten, menselijke waardigheid of eeuwig leven.

Tegenwoordig is het algemene kader veranderd. De menselijke samenlevingen hebben hun culturele homogeniteit verloren en verschillende referentiesystemen bestaan naast elkaar waardoor de betekenis van woorden minder duidelijk is. Men zou kunnen zeggen dat *de eenheid van het woordenboek verloren is gegaan*. Als de woorden niet een werkelijke inhoud hebben of wanneer een dergelijke inhoud niet wordt gekend dan komt het zover dat de concepten niets meer betekenen. Het woord "ziel" bij voorbeeld, dat tot het gedachtegoed van de theologie en van de christelijke catechese hoort, kan tegenwoordig verschillende dingen betekenen als het vanuit empirische, agnostische, historische of andere standpunten wordt belicht.

Samenvattend kan men het thema aldus formuleren: indien er een christelijk referentiekader bestaat, dan is God de referentie voor de mens. Wanneer men God als niet ter zake doende beschouwt, dan wordt de mens zijn eigen referentie. Het resultaat is dat het menselijk wezen een vraag zonder antwoord en een raadsel voor zichzelf wordt. Deze visie is betrekkelijk ruim verspreid in onze cultuur. In deze context blijkt de overdracht van de christelijke waarheid, problematisch te zijn. De noodzakelijke woordenschat ontbreekt om een succesvol communicatieproces tot stand te laten komen.

Tegenwoordig wordt de taal voor een groot deel uitgewerkt in het veld van de economie, van de positieve wetenschappen, van de techniek en de vermaaksindustrie waaronder televisie en film. Als een toereikende taal ontbreekt, kunnen we niet over onszelf en over onze maatschappij nadenken tenzij met behulp van de ontoereikende concepten, die ons worden aangereikt door een cultuur die opgebouwd is alsof God niet zou bestaan. Men zou kunnen zeggen, dat niet alleen het gebrek aan geloof de grootste tekortkoming is van onze cultuur, maar de grote moeilijkheid die iemand, die het geloof bezit, ondervindt om het naar buiten te brengen nu hem de taal ontbreekt, die het hem mogelijk zou hebben gemaakt het te onderwijzen, te communiceren en over te dragen. Zo kan men een van de uitdagingen begrijpen, die de kerk tegenwoordig tegenkomt bij zijn apostolische zending.

Welnu, het pontificaat van Johannes Paulus II heeft het hoofd moeten bieden aan dit probleem en hij aarzelde niet de enorme taak op zich te nemen dit gemeenschappelijke vocabulaire te herstellen, dat in onze tijd niet meer bestaat.

Ik denk dat de Paus vanaf het begin van zijn Pontificaat getracht heeft *om opnieuw een gemeenschappelijk referentiekader op te bouwen*, als noodzakelijke stap om de christelijke waarden in deze tijd te begrijpen. Zo ook moet het Evangelie allereerst worden begrepen om vervolgens te worden geaccepteerd. De schijnbare moeilijkheid wat betreft de vormgeving van enige van zijn documenten en geschriften heeft de volgende verklaring: niet automatisch uitgaan van de juiste betekenis van de gemeenschappelijke taal als communicatiemiddel en bijgevolg de noodzaak zien te redeneren vanaf de wortel door van elke term een definitie te geven. Een beetje zoals iemand zorgvuldig een muziekinstrument stemt alvorens zich te storten in de uitvoering van een concert.

Deze karakteristieke manier van de christelijke waarheid presenteren, was al aanwezig in de geschriften en in de pastorale activiteiten van Karol Wojtyla. Toen hij in 1960 “Liefde en verantwoordelijkheid” schreef, gaf hij er zich rekenschap van dat sommige morele uitgangspunten moeilijk te begrijpen waren binnen de moderne mentaliteit, die de concepten ontbeert om uit te leggen wat men verstaat onder menselijke persoon. En met die bedoeling schreef hij onmiddellijk daarna “Persoon en daad”, waarin hij de antropologische en filosofische grondslagen legt om de christelijke ethiek te kunnen begrijpen.

In leerstellige documenten van Johannes Paulus II komt die drang naar conceptuele reconstructies sterk naar voren. Bij voorbeeld, in zijn Encyclieken “Veritatis Splendor” en “Fides et Ratio” begint de Paus niet met een christelijke uitleg over de objectieve waarheid of over de complementariteit van geloof en verstand, maar hij dringt door tot de bodem van de dubbelzinnigheden van de moderniteit om vanaf de wortel het christelijke perspectief op beide gebieden vorm te geven. In het bewustzijn van de grenzen van de hedendaagse taal, nam hij de enorme taak op zich om opnieuw een gemeenschappelijk referentiekader te scheppen opdat wat hij zeggen wilde, kon worden begrepen. Op het gebied van de filosofie en

de antropologie beschikken we vandaag de dag over een overvloedig uitgewerkte christelijk leer, ontwikkeld door Johannes Paulus II.

Zoals U allen weet is een van de controversiële begrippen van onze tijd de *menselijke liefde* en alles wat ermee samenhangt zoals het gezin, huwelijk, menselijke seksualiteit. Begrip van de christelijke moraal met betrekking tot al deze thema's wordt heel moeilijk gemaakt als gevolg van de antropologische verwarring rondom deze begrippen. Met het oog op deze situatie, wijdde Johannes Paulus een lange serie woensdagmiddagaudiënties aan het in detail uitleggen van de antropologische, filosofische, Schriftuurlijke en evangelische grondslagen van dit thema. Het resultaat was een boek - "Man en vrouw schiep hij hen"- waarin een nieuwe, gewaagde en krachtige opvatting wordt voorgelegd over één van de hoofdthema's van onze tijd: de liefdesrelatie tussen man en vrouw.

Zijn boodschap -met name zijn morele boodschap- belast de mens niet met een morele last die hij niet begrijpt, maar helpt hem in te zien dat het accepteren van morele verantwoordelijkheden de enige manier is om te worden wat men is: een menselijke persoon.

Daarom bestond het onderricht van Johannes Paulus II niet uit het oplezen van een serie dogmatische postulaten en was er geen overeenkomst met de beknopte formuleringen van een catechismus. Zijn boodschap, die hij op verscheiden manieren tot uitdrukking bracht waaronder het geschreven woord, het uitgesproken woord en het gebaar, wijst altijd naar één richting: het menselijk wezen- man of vrouw- in verbinding brengen met de transcendente God van de christelijke openbaring. Alleen in Zijn aanwezigheid is de mens in staat de eigen daden te beoordelen.

Deze gigantische taak om opnieuw conceptuele parameters te creëren, vereiste buitengewone middelen, aangezien getracht werd een van de meest populaire culturele pretenties van onze tijd om te keren, wat zoals U weet ***de subjectivering van het religieuze*** is.

In een belangrijk deel van de wereld is het tegenwoordig een postulaat dat de rationele wereld, de wereld van de getallen is. De mathematische rede (de rede betrokken bij het onderzoek en de kwantitatieve dataverwerking) presenteert zich als de ware en soms enige vorm van rationaliteit. Het religieuze zou daarentegen thuishoren in de sfeer van het private en de subjectiviteit. Door de religieuze waarheid te beperken tot het terrein van het subjectieve zou de opbouw van de maatschappij niet meer afhangen van ethisch gefundeerde overtuigingen van mensen die deel uitmaken van deze maatschappij, maar daarentegen wel van kwantificeerbare rationale structuren, zoals met name de politieke en economische structuren. Johannes Paulus II probeerde de mens te confronteren met de religieuze dimensie op een wijze dat die zich aangesproken voelt door God bij wat hij is, en bij wat hij doet. Vanuit dat gezichtspunt zou men het voortdurende reizen van de Paus kunnen begrijpen. Zijn reizen maakten het geloof, dat de mensen beleefden, maatschappelijk zichtbaar.

Het aanhoudend reizen van Johannes Paulus II is een van de onderscheidende kenmerken van zijn Pontificaat geweest. En de publieke opinie heeft hem met zoveel interesse gevolgd dat de gemeenschap van de gelovigen goed zichtbaar is gemaakt; vooral door de televisiebeelden.

Met een bepaalde gedachtegang probeert men tegenwoordig aan te tonen dat de katholieke Kerk aan het uitsterven is. Deze gedachte houdt in dat de christelijke waarden geen sociale geldigheid meer zouden hebben. De geweldige samenkomsten die zich voordeden bij gelegenheid van de reizen van de Paus, lieten echter zien dat het christelijk geloof niet kan worden beperkt tot het.

De waarheid, en bovenal de religieuze waarheid, die de basis is van veel andere waarheden en misschien van alle waarheden, is er niet ten behoeve van de persoon alleen. De waarheid houdt sociale eisen in, dat wil zeggen, zij moet worden aangeboden, overgedragen. De waarheid is er natuurlijk voor ieder mens, maar als waarheid moet zij worden gedeeld met de medemensen. Dit is een oude gedachte van Karol Wojtyła die in een van zijn gedichten als volgt wordt verwoord:

“Maar als de waarheid in mij is, moet ik haar uitdrukken
Ik kan haar niet loochenen, ik zou mijzelf loochenen”

Dat wil zeggen, ik zou mijzelf loochenen als ik deze waarheid in mijzelf niet zou aanbieden aan de mensen om mij heen.

Het Pontificaat van Johannes Paulus II- en nu van Benedictus XVI- heeft met een ongekende daadkracht laten zien, op welke manier de christelijke waarheid zich kan vestigen in het centrum van het tegenwoordige leven: niet alleen als concept, maar ook door middel van het beeld. De nieuwigheid bestond in het feit dat deze inspanning niet alleen mondeling werden overgebracht, maar ook door het betoverende effect van de afbeelding, waar de moderne cultuur aan gewend is.

Het verval van de goede zeden kan vandaag voor een groot deel teruggevoerd worden op de invloed van de beeldmaatschappij. Het visueel aanbieden van verschillende leefstijlen is zo overweldigend, dat men tegenwoordig leert te leven door *te zien leven*. Door die levensmodellen te reconstrueren en hun oorspronkelijke betekenis terug te geven, worden ze opnieuw zichtbaar gemaakt; de concepten herdefiniëren door ze te laten zien. Het aanhoudende reizen van de Paus, die begerig werd gevolgd door fotografen en televisieploegen, heeft deze operatie mogelijk gemaakt.

Misschien is het christendom vooral een bepaalde manier van leven, omdat het geloof consequenties heeft voor de manier waarop men over het leven denkt en de wijze waarop men in het leven staat. Het geloof is geen theorie. Het geloof is geen bestaanshypothese. Het geloof is geen ideaal om alleen maar naar te kijken en te bewonderen. De Christen is een persoon die ***op een bepaalde manier leeft en die door middel van zijn leven de waarachtigheid van datgene waarin hij gelooft, laat zien***. Ook bij de eerste christenen was het de levensstijl die hen onderscheidde van hun tijdgenoten.

Aan het einde van de 20^e eeuw zijn er dankzij Johannes Paulus II zeer suggestieve symbolische beelden gekomen. Overtuigd van de waarde van tekens, heeft hij een suggestieve iconografie gecreëerd, vol van semantische inhoud, daar waar de woorden tekort leken te schieten. Zijn gebaren werden tot tekenen van het doorbreken van de heersende stupor en tot teken van morele vernieuwing. Door de hardnekkige verdediging van de menselijke persoon in zijn leven, ontstonden authentieke gebaren die de kracht van het woord overtreffen in kracht, oprechtheid en doeltreffendheid. De waarde van dat wat men “het vermogen van Johannes Paulus II om in gebaren te spreken” heeft genoemd, ligt in zijn authenticiteit en geloofsovertuiging.

Johannes Paulus II is de enige Paus die twee maal is opgetreden voor de internationale gemeenschap, in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Hij was de eerste Paus die ontvangen werd in het Witte Huis, in het Europese Parlement, in de kathedraal van

Canterbury- zetel van de Anglicaanse geloofsgemeenschap- en bij de UNESCO. Hij is uitgenodigd door academische instellingen. Hij bezocht de Synagoge van Rome en de Moskee van Damascus. Hij bezocht gevangenen en inrichtingen voor lijdende aan lepra. Tweemaal werd hij ontvangen in het Maracana Stadion in Rio de Janeiro.

Jarenlang heeft de publieke opinie de reizen van de Paus met belangstelling gevolgd. De reden is duidelijk: geen publieke leider, geen grote persoonlijkheid bekleed met gezag in de westerse wereld - met uitsluiting van Johannes Paulus II- hield zich bezig met het innerlijke van de mens. Geen aandacht werd besteed aan de zin van het leven, het belang van de deugden en de grote menselijke vraagstukken. Daarom is het niet vreemd, dat de wereld van de communicatie al zijn interesse heeft samengebonden ten overstaan van zijn Pontificaat.

De actualisering van het Pauschap

Het derde aspect waarnaar ik zou willen verwijzen is het proces van vernieuwing van het Pauschap als historisch instituut.

In het begin schetste de pers het beeld van een nieuwe *persoonlijkheid* binnen een oude instelling. Met de jaren verschoof het accent naar de veranderingen binnen het instituut die door Johannes Paulus II waren gerealiseerd. Van het beeld van een jonge man in een eeuwenoud instituut ging men over naar het beeld van een instelling die een versnelde ontwikkeling doormaakte.

Aan de Pausen werd uit gewoonte een bepaalde rol toebedeeld in de sociale dialectiek. Een "rol" ontstaat zoals u weet, uit het geheel aan verwachtingen van de maatschappij met betrekking tot de drager van een functie in die maatschappij. Van iemand die zijn rol vervult, wordt verwacht dat hij of zij handelt en spreekt in overeenstemming met de positie in de maatschappij. Natuurlijk hebben sociale rollen zich gedurende vele jaren, en soms zelfs eeuwen, ontwikkeld. Het is als een destilleerproces bij de langdurige uitoefening van een functie.

Anderzijds wordt een rol vastgelegd door wat de maatschappij vindt dat de bekleeder van een functie zou moeten doen of zeggen. Beslissend voor deze verwachtingen zijn de heersende culturele opvattingen. Johannes Paulus II heeft afstand genomen van de rol die aan Pausen werd toebedeeld. Hij was niet afhankelijk van verwachtingen afkomstig uit het verleden, maar overtuigd van zijn functie als Paus in het heden. Misschien zou men kunnen zeggen dat Johannes Paulus II een instituut vertegenwoordigde en belichaamde zonder de indruk te geven dat hij een rol vervulde.

Gedurende de twintig jaar waarin ik in de naaste omgeving van de Paus werkte, heb ik de enorme innerlijke vrijheid waargenomen waarmee hij de ingewortelde gebruiken, die zwaar op de instelling van het Pauschap drukten, veranderde en daarmee moderniseerde. Ik zal nu niet stilstaan bij de vele voorbeelden, die bij u bekend zijn. Ik zal slechts ingaan op één bijzonder aspect: dat men de Paus niet meer zozeer ziet als een grote bestuurder van de Kerk, maar veeleer als de eerste onder de apostelen.

"In andere tijden gingen de mensen naar de Kerk om de pastoor te zoeken.

Nu is het de priester die de mensen moet gaan zoeken". In deze uitdrukking ligt meer dan de vaststelling van een feit: het bevat een autobiografisch element dat de instelling van het Pauschap heeft gewijzigd en vorm gegeven. Johannes Paulus II heeft de zeven sacramenten toegediend in de jaren dat hij Paus was. Elk jaar op een vaste datum, hoorde hij de biecht en

diende hij het doopsel toe. Als Bisschop van Rome bezocht hij elke parochie van zijn diocees. De missie activiteit tijdens zijn reizen, heeft die manier waarop de Paus zijn functie uitoefent hervormd. Hoewel de Paus zich aan de top van het centrale bestuur van de Kerk bevindt, presenteert hij zich niet als bestuurder of beheerder, maar als herder. Deze basale oriëntatie weerspiegelt zich ook in de vorm en de inhoud van zijn leerstellige documenten.

Deze grote vernieuwingen werden niet doorgevoerd door middel van decreten en formele wetten maar door een vastbesloten, stoutmoedige persoonlijke uitvoering. Dit weerspiegelt zich in de literaire vormgeving en de inhoud van zijn leerstellige documenten. Het Pauschap is er niet om op te treden als beheerder van een Kerk die in tijden van crisis moet zien te overleven, maar gewijd aan het overleven in een historisch ogenblik van crisis, maar fungeert als het middelpunt van waaruit zich de apostolische christelijke zending over de hele wereld uitbreidt.

Graag verwijs ik naar de laatste levensdagen van Johannes Paulus II. Misschien bracht hij zijn laatste grote missie, ten aanzien van de opbouw van een gemeenschappelijk referentiekader, tot stand gedurende zijn ouderdom en zijn ziekte als ook zijn overlijden. De biologische aftakeling van het menselijk wezen wordt in onze huidige cultuur graag verzwegen. De fysieke zwakte wordt als iets schandelijks ervaren; alsof een dergelijk gebeuren – dat algemeen en onvermijdelijk is - iets absurds zou zijn en waaraan men geen enkele betekenis zou kunnen ontleenen voor het menselijk leven. Ik denk dat de Paus duidelijk heeft laten zien dat het menselijk leven leidt tot de dood als eindpunt, maar niet als laatste betekenis. Hij heeft laten inzien dat de fysieke kwetsbaarheid voor een belangrijk deel de diepe, rijke en transcendente structuur van het menselijk wezen openbaart.

Bovengenoemde drie aspecten van het Pontificaat van Johannes Paulus II lijken mij ook aanwezig te zijn in het Pontificaat van Benedictus XVI. Gedurende 24 jaar was Kardinaal Ratzinger misschien wel de meest nabije medewerker van Johannes Paulus II. Over hem schreef Paus Wojtyla een lofprijzing in zijn laatste boek – in het Italiaans, “Alzatevi e andiamo” (Sta op en laten we gaan)-: “Ik dank God voor het geduld en de hulp van Kardinaal Ratzinger, een vriend in wie ik vertrouwen heb”. De inhoudelijke rijkdom van Benedictus XVI is buitengewoon. In zijn leerstellige documenten blijkt zijn liefde voor de mannen en de vrouwen van het einde van de moderniteit, en zijn intellectuele gaven. Wellicht is het fundamentele kenmerk van dit Pontificaat de pastoraal van de intelligentie. Mij lijkt dat de huidige historische en culturele context om een dergelijke Paus vraagt en zelfs nodig heeft.

Ik denk dat ook veel niet-christenen op de een of andere manier deze aspecten –waar ik in algemene lijnen naar verwezen heb - van het Pontificaat van Johannes Paulus II herkennen. Terwijl de discussies tegenwoordig over praktische thema's worden gevoerd, wordt de Paus gezien als degene, die essentiële vragen weet te stellen: wie is het menselijk wezen, of wat betekent de menselijke waardigheid?

Zelfs kritische denkers beseffen tegenwoordig dat de huidige crisis een crisis is van het verdwijnen van God aan de horizon van de menselijke geschiedenis. Deze verdwijning heeft alle menselijke thema's en de mens zelf tot een vreselijk probleem gemaakt. Dit pontificaat van Johannes Paulus II overstijgt de grenzen van het culturele moment, door zekerheden aan te bieden over God en over het menselijke wezen, daar waar het modernisme zich heeft ontwikkeld op de ruïnes van een droevig en teleurgesteld humanisme.